

Jan Driessen

Επανάσταση; Οι ανθρωπογενείς και οι φυσικές καταστροφές στη Μινωική Κρήτη

ABSTRACT

Disasters are timeless, hence there is nothing that archaeologists love more than destruction layers, as they usually perfectly summarize chronological sequences and ceramic typologies. However, it is often difficult to distinguish between stratigraphic horizons corresponding to natural disasters and those caused by man-made disasters, even though detailed examination of the archaeological data normally allows us to identify the different episodes involved. In Aegean archaeology in general, and in Cretan archaeology in particular, earthquakes – and even tsunamis – are the usual suspects for the interpretation of extensive disaster layers, while less emphasis is placed on man-made disasters following conflicts. Traces of fire damage, evidence of looting and the presence of human remains in such layers ('E.T.'), when considered in isolation, are not evaluated as conclusive evidence in identifying human-made destructions. However, their combined presence and certain specific features, such as traces of looting that precedes the destruction – rather than following it, as reflected by distinct disturbances of archaeological layers – can be interpreted as practices that would accompany an anthropogenic destruction. Since such raids often involve careful planning, preparation and execution, a thorough study of their outcome, the destruction layer, can contribute to understanding the methods and motivations behind the violent destruction of sites and the processes involved: how, who and why? In this paper, a brief review of the available data from Bronze Age Crete is presented, with a particular focus on the periods considered to be catalytic for the historical developments that took place on the island: Early Minoan IIB, Middle Minoan IIB, Late Minoan IIB, the destruction of the palace of Knossos and the end of the Bronze Age.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Μινωική Κρήτη, ανθρωπογενείς καταστροφές, επανάσταση, φυσικές καταστροφές, θύματα

Θα ήθελα να ευχαριστήσω πολύ την οργανωτική επιτροπή για την αληθινά μεγάλη τιμή που μου έκανε με την πρόσκλησή της. Το άρθρο αυτό είναι αφιερωμένο σε δύο σπουδαίους αρχαιολόγους που μας άφησαν κατά τη διάρκεια του 2021: τον Sinclair Hood και τον Κωστή Δαβάρα. Τα ονόματά τους θα μείνουν για πάντα χαραγμένα στα χρονικά της Αρχαιολογίας της Κρήτης. Ακόμη θα ήθελα να αφιερώσω αυτό το άρθρο στην ΕΦΑΛΛΑΣ για τα τόσα χρόνια που έχω περάσει δουλεύοντας στον νομό Λασιθίου. Η ομιλία σχετίζεται άμεσα με έναν από τους κεντρικούς άξονες του ΙΓ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: Ανατροπές, ρήξεις, ασυνέχειες, επαναστάσεις. Ευχαριστώ θερμά την Υποδιευθύντρια της Βελγικής Σχολής στην Αθήνα, Δρα. Τίνα Καλαντζοπούλου για τη μετάφραση από το αγγλικό κείμενο. Επίσης ευχαριστώ τους Κ. Ζερβάκη, Ε. Vila, Τ. McGeorge, Α. Παπαδόπουλο, J. A. MacGillivray, C. Knappett, Μ. Αναστασιάδου, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, C. Langohr, A. Schmitt για τις πληροφορίες. Όλα τα λάθη είναι φυσικά δικά μου.

Επανάσταση, ή ανταρσία, στάση, εξέγερση: Όλοι αυτοί οι όροι δηλώνουν τη βίαιη ανατροπή και, επιλέγοντας αυτό το θέμα για το άρθρο μου, θέλησα να αποτείνω συμβολικά έναν φόρο τιμής στην Ελληνική Επανάσταση του 1821, η οποία έλαβε χώρα μόλις 10 χρόνια πριν από μια άλλη Επανάσταση, αυτήν που οδήγησε στη σύσταση του βελγικού κράτους.

Στην Ελλάδα της αρχαϊκής περιόδου πολλές πόλεις-κράτη βίωναν συχνά εξεγέρσεις ή ανταρσίες, ειδικά στην Κρήτη, και το φαινόμενο αυτό θεωρείται ένας από τους βασικούς λόγους που οδήγησαν στην ίδρυση διαφόρων αποικιών ως τρόπο αποσυμπίεσης της κοινωνικής έντασης (βλ. Perlman 2005). Η ερμηνεία αυτή προτάθηκε και από τον Peter Warren σχετικά με την ίδρυση μινωικών αποικιών στη δυτική ακτή της Μικράς Ασίας (Warren 1984).

Φυσικά μπορούμε να αναρωτηθούμε σε τι βαθμό επηρέασαν την κοινωνία της Κρήτης της Εποχής του Χαλκού οι διαμάχες μεταξύ των κατοίκων του νησιού. Ενώ είναι προφανές πως απείχαν αρκετά από το να είναι «παιδιά των λουλουδιών» (πρβλ. Starr 1984), η αθλητική τους δεινότητα (Παναγιωτόπουλος & Χανιώτης 2004), όπως φανερώνεται από την εικονογραφία, και η τεχνολογική επάρκεια των όπλων τους έχουν διερευνηθεί πλέον σε ικανοποιητικό βαθμό (π.χ. Molloy 2012). Παρόλα αυτά, βάσει της διάρθρωσης των οικισμών, του τρόπου της οργάνωσης των οικήσεων στην ενδοχώρα και του τρόπου που αποδίδεται emphaticά η φύση στην τέχνη, τείνουμε να θεωρούμε πως επρόκειτο για μια πιο φιλειρηνική κοινωνία, ειδικά συγκρινόμενη με αυτή των Μυκηναίων στην Ηπειρωτική Ελλάδα (αλλά βλ. Dickinson 2014 και κυρίως Momigliano 2020). Έτσι, οι έννοιες της εσωτερικής αναταραχής, της πολεμικής σύρραξης, της εμπλοκής ή της κατάκτησης δεν είναι έννοιες που τις συνδέουμε αυτόματα με τους Μινωίτες. Αντί για πολέμους και επαναστάσεις προτιμούμε να συσχετίζουμε τα στρώματα καταστροφής που συναντούμε στις ανασκαφές μας με φυσικές καταστροφές και ιδιαιτέρως με σεισμικά επεισόδια.

Οι καταστροφές είναι διαχρονικές, εξού και δεν υπάρχει τίποτα που να αγαπούν οι αρχαιολόγοι περισσότερο από τα στρώματα καταστροφής, καθώς αυτά συνήθως συνοψίζουν άριστα χρονολογικές ακολουθίες και κεραμικές τυπολογίες. Καλώς ή κακώς θεωρούμε ότι τα στρώματα καταστροφής είναι κάτι σαν στοπ-καρέ ή στιγμιότυπα που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες χρονικές συγκυρίες, φαινόμενο το οποίο είναι ευρέως γνωστό και ως “Rompeii premise” (πρβλ. Holmberg 2013). Ωστόσο όπως η κατασκευή, έτσι και η καταστροφή αποτελεί οργανικό μέρος των κανονικών δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα εντός των οικισμών, ως μέρος μιας διαδικασίας ανακύκλωσης και ανακατασκευής. Έτσι, γίνεται σαφές ότι μπορεί να έχουμε καταστροφές εξαιτίας εντελώς πρακτικών αναγκών που σχετίζονται με την οικονομική ανάπτυξη και την ευμάρεια (βλ. Driessen 2013). Πριν από την τελική καταστροφή, εξαιτίας της ηφαιστειακής έκρηξης, στο Ακρωτήρι της Θήρας μπορούμε να παρατηρήσουμε ομάδες που κατεδαφίζουν επικίνδυνους τοίχους, οι οποίοι έχουν υποστεί ζημιές από έναν προηγούμενο σεισμό που είχε χτυπήσει την καταδικασμένη πόλη (βλ. Νικολακοπούλου 2003). Τέτοιου είδους καταστροφές είναι μέρος της κανονικής ζωής κάθε οικισμού.

Συχνά είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς μεταξύ των στρωματογραφικών οριζόντων που αντιστοιχούν σε φυσικές καταστροφές και αυτών που προκλήθηκαν από ανθρωπογενείς επελάσεις, παρόλο που η λεπτομερής εξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων κανονικά επιτρέπει τον εντοπισμό των διαφορετικών επεισοδίων που εμπλέκονται και συνεπιδρούν

σε μια καταστροφή. Στην αρχαιολογία του Αιγαίου εν γένει, και ειδικότερα στην κρητική αρχαιολογία, οι σεισμοί (βλ. Jusseret 2017) –ακόμα και τα τσουνάμι– αποτελούν τους συνήθεις υπόπτους για την ερμηνεία εκτεταμένων στρωμάτων καταστροφής, ενώ μικρότερη έμφαση δίνεται στις ανθρωπογενείς καταστροφές κατά τη διάρκεια συρράξεων, παρόλο που έχουν γίνει κάποιες μελέτες από τους (με χρονολογική σειρά) M. S. Hood (1985), D. Evely (1996), C. Gates (1999), J. Driessen (1999), J. Weingarten (1999), A. Peatfield (2008), B. Molloy (2012, 2013), H. Whittaker (2015) και M. Wiener (2016). Τα ίχνη καταστροφών από πυρκαγιές, οι ενδείξεις λεηλασίας και η παρουσία ανθρώπινων λειψάνων σε τέτοιου χαρακτήρα στρώματα, αν εξεταστούν μεμονωμένα, δεν αξιολογούνται ως αποδείξεις για να τεκμηριώσουν φαινόμενα ανθρωπογενών επελάσεων. Ωστόσο, όταν παρουσιάζονται συνδυαστικά είναι δυνατό να ερμηνευθούν ως παρελκόμενα μιας ανθρωπογενούς καταστροφής. Σε περιπτώσεις που μπορεί να αναγνωριστεί πως η λεηλασία μιας θέσης προηγήθηκε της καταστροφής της, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε πως η καταστροφή είχε ανθρωπογενή αίτια. Όμως συχνά κάτι τέτοιο δεν είναι εύκολα διακριτό από την τελετουργική εγκατάλειψη μιας θέσης – δηλαδή την ηθελημένη καταστροφή από τους ίδιους τους κατοίκους, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του στρώματος *calcestruzzo*, το οποίο κάλυψε το πρώτο ανάκτορο της Φαιστού.

Οι ανθρωπογενείς καταστροφές συχνά συνεπάγονται προσεκτικό σχεδιασμό, προετοιμασία και εκτέλεση, και η ενδελεχής μελέτη του αποτελέσματός τους, του στρώματος καταστροφής, μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση των μεθόδων και των κινήτρων πίσω από τη βίαιη ισοπέδωση θέσεων και τις διαδικασίες που εμπλέκονται: πώς, ποιος και γιατί;

Ως αρχαιολόγοι είμαστε συνηθισμένοι να χρησιμοποιούμε τον όρο «στρώμα καταστροφής» συχνά, ωστόσο, χωρίς να εξετάζουμε κατά πόσον κάτι τέτοιο είναι δόκιμο. Μια επίχωση προερχόμενη από καταστροφή συχνά μπορεί να ξαφνιάζει, αφού εμπεριέχει μια σειρά από αντιφατικά χαρακτηριστικά (βλ. Driessen 2013).

Πρόκειται για κατάλοιπα από σημαίνοντα γεγονότα του παρελθόντος, τα οποία έχουν μη αναστρέψιμο χαρακτήρα:

- Είναι παράδοξα, υπό τη έννοια ότι συνήθως διατηρούν υλικά που δεν ήταν προορισμένα να διατηρηθούν.
- Συνήθως αποτελούν τυχαία διαμορφωμένα σύνολα.
- Είναι συγκεντρώσεις υλικών που αντιστοιχούν σε διάφορες χρονικότητες.
- Είναι στιγμές ακινητοποίησης, υπό την έννοια ότι εκεί σταματά κάθε λειτουργία της ανθρώπινης διάδρασης με τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού.
- Αποτελούν ορίζοντες, εντός των οποίων ο χώρος και ο χρόνος μπορούν να αναλυθούν με σχετικά μεγάλη ακρίβεια.
- Συχνά αφήνουν υψηλή συγκέντρωση υλικών καταλοίπων.
- Σταματούν τον τρόπο με τον οποίο γράφεται, σβήνεται και ξαναγράφεται η αρχαιολογική μαρτυρία σαν παλίμψηστο.
- Και τέλος σφραγίζονται γρήγορα.

Θα προσπαθήσω εδώ να συνοψίσω τα υπάρχοντα δεδομένα από την Κρήτη της Εποχής του Χαλκού, με έμφαση στις περιόδους που θεωρούνται καταλυτικές ιστορικά και που έχουν συσχετιστεί με συγκεκριμένους στρωματογραφικούς ορίζοντες, οι οποίοι περιλαμβάνουν στρώματα καταστροφής με φωτιά: την Πρωτομινωική IIB, τη Μεσομινωική IIB, την Υστερομινωική IB, την καταστροφή του ανακτόρου της Κνωσού και την εγκατάλειψη θέσεων κατά τη διάρκεια του μέσου του 13ου αιώνα π.Χ. κατά την Υστερομινωική IIIB. Θα μπορούσα να έχω προσθέσει και την περίοδο της έκρηξης του ηφαιστείου της Σαντορίνης, αλλά αυτό ίσως θα ήταν κάπως υπερβολικό (βλ. Driessen & Macdonald 1997, Driessen 2019).

Κάθε μία από αυτές τις περιόδους προαναγγέλλει μια εποχή μεγάλων κοινωνικών αλλαγών, οι οποίες είναι αντίστοιχα: η ίδρυση των ανακτόρων, η πολιτισμική κυριαρχία της Κνωσού, το τέλος της εποχής των πολλών ανακτόρων υπέρ ενός πολιτικού μονοπωλίου της Κνωσού και τέλος η διάλυση σε ένα κατακερματισμένο τοπικό δίκτυο. Και παρόλο που αρκετές θέσεις συνεχίζουν αδιάκοπα μέσα από αυτές τις περιόδους τομής, υπάρχουν και ορισμένες άλλες θέσεις που εγκαταλείπονται είτε προσωρινά είτε εντελώς: Σκεφτείτε τη Βασιλική, τον Μύρτο Φούρνου-Κορυφή και την Τρυπητή για την Πρωτομινωική II, το Μοναστηράκι και το Αποδούλου ή τα διάφορα τμήματα των Μαλίων, όπως το Quartier Mu, για τη Μεσομινωική IIB, καθώς και τις δεκάδες των θέσεων για την Υστερομινωική IB, ή την εγκατάλειψη των παράκτιων θέσεων, όπως η Αμνισός, οι Γούβες, τα Μάλια και το Σίσι, για την Υστερομινωική IIIB. Η πυκνότητα αυτών των γεγονότων «εκλιπαρεί» για ιστορικές ερμηνείες. Ο Ηρόδοτος υποστήριξε ότι η Κρήτη υπέστη σημαντική μείωση του πληθυσμού της μετά από μια καταστροφική εκστρατεία στη Σικελία, όταν οι Κρήτες θα πήγαιναν για να εκδικηθούν τον φόνο του βασιλιά Μίνωα, ενώ μετά τον Τρωικό Πόλεμο επλήγη ξανά από λιμό και λοιμό (Driessen 1998). Η τεκμηρίωση τέτοιων ισχυρισμών αποδεικνύεται εξαιρετικά δύσκολη για μας τους Αρχαιολόγους.

Αυτό που είναι κοινό στις τέσσερις από τις πέντε προαναφερθείσες περιπτώσεις τομών είναι η παρουσία εκτεταμένων στρωμάτων καταστροφής με φωτιά, τα οποία συχνά εντοπίζονται σε διάφορες θέσεις σε όλη την έκταση του νησιού. Όντως, εκτός από τη μαζική εγκατάλειψη θέσεων της Υστερομινωικής IIIB, όλες οι άλλες περιπτώσεις χαρακτηρίζονται από σοβαρές καταστροφές με φωτιά, οι οποίες δείχνουν να εκτείνονται σχεδόν σε όλο το νησί και να συμβαίνουν εντός των ίδιων κεραμικών φάσεων. Ωστόσο μια απόλυτη συγχρονία δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα – ειδικά με τα εργαλεία ανάλυσης της κεραμικής που διαθέτουμε ως τώρα. Βέβαια, αυτά τα ίδια στρώματα μας έχουν διασώσει σχεδόν όλες τις πήλινες πινακίδες της Κρητικής «Ιερογλυφικής», της Γραμμικής Α και Β, όπως επίσης και τις χιλιάδες των πήλινων σφραγισμάτων, τα οποία μας παρέχουν εξαιρετικά σημαντικές ιστορικές πληροφορίες. Όπως έχουν ήδη υποστηρίξει και οι Cunningham (2007) και Kreimerman (2017α, 2017β, 2020, Kreimerman & Shahack-Gross 2019), το να πυρπολήσει κανείς έναν οικισμό από πέτρα και πηλό δεν είναι δα και απλό πράγμα – απαιτεί αρκετή προετοιμασία και, συχνά, ακόμα και την προμήθεια καύσιμης ύλης και εύφλεκτων υλικών. Αν πρόκειται πράγματι για ανθρώπινο έργο, κάτι τέτοιο συνήθως συμβαίνει μετά από εκτεταμένα περιστατικά λεηλασιών και ίσως να υπάρχουν και ενδείξεις για εσκεμμένες καταστροφές σε συγκεκριμένα αγαθά. Αυτό το έχουμε ήδη υποστηρίξει για την περίπτωση του Κούρου του Παλαικάστρου (MacGillivray κ.ά. 2000) – ο οποίος, παρότι ήταν ένα αντικείμενο κατασκευασμένο από ελεφαντόδοντο και καλυμμένο με φύλα χρυσού, καταστράφηκε «παραδειγματικά», χτυπώντας τον βίαια και

διαλύοντας έτσι το πρόσωπό του. Παρόλο που ο Κούρος παραμένει το καλύτερο παράδειγμα σκοπούμενης καταστροφής (βλ. Driessen 2015, Whittaker 2022), πολλά από τα καλύτερα έργα της Μινωικής τέχνης έχουν εντοπιστεί σε κακή κατάσταση και οφείλουμε να αναρωτηθούμε κατά πόσον αυτό είναι αποτέλεσμα των ταφονομικών συνθηκών ή αποτέλεσμα ανθρώπινων πράξεων που συνόδευσαν γενικευμένες καταστροφικές διαδικασίες (βλ. Rehak 1995, Cromarty 2008). Έτσι, τα περισσότερα λίθινα αγγεία με ανάγλυφες παραστάσεις έχουν βρεθεί σε εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση, αλλά δεν μπορούμε να πούμε κατά πόσον αυτή αποτελεί κάποιου είδους τελετουργική θραύση ή αν είναι αποτέλεσμα εικονομαχίας ή κάτι τέτοιο. Ακόμη και η Θεά των Όφεων περισυνελέγη σε ιδιαιτέρως αποσπασματική κατάσταση από τον αποθέτη του Ιερού (βλ. Simandiraki & Stevens 2013).

Η λεηλασία, από την άλλη, είναι πολύ δύσκολο να αναγνωριστεί, αφού σημαίνει πως θα πρέπει να κρίνουμε από την απουσία ορισμένων προϊόντων και αγαθών που θα αναμέναμε να συναντήσουμε. Βέβαια, είναι σαφές πως τα μέταλλα και τα μεταλλικά αντικείμενα είναι εξαιρετικά σπάνια σε τέτοια συγκείμενα. Και το αναφέρω αυτό ειδικά σε σχέση με κάποια ευρήματα της Υστερομινωικής IIIB από το Σίσι. Το στρώμα καταστροφής με φωτιά (η οποία θεωρούμε ότι προκλήθηκε από σεισμική δραστηριότητα) περιείχε πράγματι αρκετά μεταλλικά αντικείμενα, συμπεριλαμβανομένου ενός ακέραιου μολύβδινου αγγείου. Ωστόσο σε ελαφρώς υστερότερους χρονολογικούς ορίζοντες, κατά τους οποίους τοποθετείται η εγκατάλειψη της θέσης, όλα τα κεραμικά αντικείμενα βρέθηκαν στη θέση τους, αλλά δεν εντοπίστηκε ούτε ένα μεταλλικό αντικείμενο, πράγμα το οποίο φαίνεται να σημαίνει πως αυτά αφαιρέθηκαν, είτε από τους ίδιους τους κατοίκους κατά την οικειοθελή τους αποχώρηση είτε λεηλατήθηκαν από αυτούς που τους ανάγκασαν διά της βίας να εγκαταλείψουν τον οικισμό τους. Και αυτή η εικόνα επαναλαμβάνεται σε πολλούς ακόμα οικισμούς. Μια σχετική περίπτωση είναι αυτή της Υστερομινωικής IIIA2 καταστροφής του ανακτόρου της Κνωσού, η καταστροφή δηλαδή που ευθύνεται για τη στρωματογραφική απόθεση των περισσότερων πινακίδων Γραμμικής Β από τη θέση. Οι Evans και McKenzie ήταν ξεκάθαροι όσον αφορά τη βίαιη φύση του τέλους του ανακτόρου, καθώς οι φλόγες άφησαν τα ίχνη τους στους τοίχους που συνάντησαν οι ανασκαφείς (εικ. 1α & 1β), ως εκ τούτου οι πρώτες ανασκαφικές εκθέσεις

Εικ. 1α & 1β. Ίχνη φωτιάς στους τοίχους του ανακτόρου της Κνωσού, τα οποία πιθανώς προκλήθηκαν από την καταστροφή της ΥΜ IIIA2 περιόδου (λήψεις: J. Driessen).

είναι γεμάτες από αναφορές σε καμένα κατάλοιπα. Εδώ παρατίθενται ορισμένα παραδείγματα από την πρώτη δημοσιευμένη έκθεση:

- “In the ‘Kafeneio’: ‘Huge burnt beams also came to light on this side and traces of a vast conflagration’” (Evans 1900, 7).
- “In the Room of the Clay Bath: ‘...three clay trays. The whole set, curiously suggestive of a tea-service, was found in a slanting position on a layer of burnt wood and seems to have originally stood on a shelf of which the charred fragments represented the remains’. Also: ‘an entire hoard of these clay documents, many of them perfect, was discovered amidst a deposit of charred wood in a bath-shaped receptacle of terracotta set close against the southern wall of the small chamber’” (Evans 1900, 18).
- “In the Magazines: ‘A burnt deposit immediately above the door jambs of the Magazines, which consisted of two massive blocks superimposed, showed where wooden lintels had existed’ and also ‘In the Long Gallery itself, opposite the opening of the Eighth Magazine, the round ends of the charred beams which had fallen below their original level were found embedded in a clay matrix’” (Evans 1900, 20).

Όμως ο Evans ήταν επίσης σαφής σχετικά με τη λεηλασία του ανακτόρου πριν παραδοθεί στις φλόγες, όπως μαρτυρούν οι ακόλουθες αναφορές:

- “The care with which the rooms seem to have been searched for metal objects at the time of the destruction of the Palace no doubt accounts for the rarity of such among the finds” (Evans 1900, 66).
- “The rooms of the Palace, as already noted, had evidently ransacked for metal objects at the time of its destruction” (Evans 1900, 68).
- “The comparative absence of clay vessels in the chambers is itself a negative indication that vases of precious metals were largely in use here. The search for valuables of this class, probably often renewed in the period immediately succeeding the destruction of the Palace, sufficiently accounts for a good deal disorder visible in some of the rooms. The chests containing documents seem in most cases to have been broken open and the thrown about on the floor. Many beautiful stone vases had been smashed, but these did not tempt the cupidity of a barbaric race of plunderers” (Evans 1900, 68).
- “The fact that these objects in nearly all cases rested on the floor level is itself an almost conclusive proof that what disturbance took place occurred for the most part at the time of the destruction, perhaps even before the final burning of the Palace” (Evans 1900, 69).

Αντίστοιχες παρατηρήσεις υπάρχουν και σε οψιμότερες αναφορές του.

Περίεργως, εκτός από τα πιθάρια και τις πινακίδες, υπήρχαν μόνο λιγοστές εξαιρέσεις κατά τις οποίες εντοπίστηκαν αντικείμενα αξίας στη διάρκεια της ανασκαφής αυτών των στρωμάτων. Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις αυτά τα αντικείμενα αποδείχτηκε ότι προέρχονταν από πρωιμότερα στρώματα, ανήκαν δηλαδή σε ορίζοντες παλαιότερων καταστροφών. Ο μεγάλος αριθμός αγγείων που βρέθηκαν στο δωμάτιο με τα λίθινα αγγεία έχει τόσες ομοιότητες με το

«θησαυροφυλάκιο» της Ζάκρου που θα μπορούσαμε να δεχτούμε ακόμα και μια πρωιμότερη χρονολόγηση, στην Υστερομινωική II-IIIΑ αν όχι νωρίτερα (ήδη Hallager 1987). Έπειτα, υπάρχει και η «αίθουσα του θρόνου», όπου εντοπίστηκε μια ομάδα από περίπου 12 γύψινα αλάβαστρα *–in situ–* κοντά στον άψογα διατηρημένο γύψινο θρόνο, όπως και ένα πιθάρι τοποθετημένο ανάποδα. Περιέργως, στο μετέπειτα *Palace of Minos* που εκδόθηκε το 1935, ο Evans (1935) αποδίδει την καταστροφή αυτού του δωματίου σε σεισμό, κάτι το οποίο έχει υποστηρίξει και ο Pendlebury (1939). Ο Evans αναφέρει ίχνη φωτιάς στον προθάλαμο, όπου βρέθηκαν καμένα κατάλοιπα και η διακόσμηση των τοίχων είχε αλλοιωθεί από πυρκαγιά. Ωστόσο ο Γαλανάκης (Galanakis κ.ά. 2017) δεν αναφέρει ίχνη φωτιάς στις τοιχογραφίες και ο Evans (1900, 42) απλώς σημειώνει την άριστη κατάσταση στην οποία βρέθηκε η «αίθουσα του θρόνου» – χωρίς ίχνη καύσης. Όμως το γεγονός πως το ανάκτορο λεηλατήθηκε, καθίσταται σαφές και μπορούμε να υποθέσουμε πως ορισμένα από τα πολύτιμα αντικείμενα που εντοπίζονται σε οικισμούς και τάφους των επόμενων περιόδων, προέρχονται στην πραγματικότητα από αυτήν τη λεηλασία, εφόσον επιπλέον θεωρούμε ότι τα ανακτορικά εργαστήρια γενικώς σταμάτησαν να λειτουργούν μαζί με το ανάκτορο. Έχω για παράδειγμα κατά νου τον κροκόδειλο από ελεφαντόδοντο που βρέθηκε μαζί με άλλα αντικείμενα αξίας σε έναν τάφο της Υστερομινωικής IIIB στη Μίλατο (Davaras n.d. εικ. 62, 74), τον ιδιαιτέρως πλούσιο Υστερομινωικό IIIB Τάφο 99 στη Ζαφέρ Παπούρα (Evans 1905, 477-479), την κρύπτη με τα κοσμήματα κοντά στον «Βασιλικό Τάφο-Ιερό» (Evans 1905, 526), τα εξαιρετικά διακοσμημένα όπλα από τους τάφους στο Νίρου Χάνι και τις Γούρνες (Langohr 2009, 64, 69), ή κάποια από τα (ακόμη αδημοσίευτα) λίθινα αγγεία που βρέθηκαν στο δάπεδο του Quartier Nu στα Μάλια. Θα μπορούσαμε ακόμη να αναρωτηθούμε κατά πόσον οι σφραγιδόλιθοι από σκληρούς λίθους που έχουν βρεθεί για παράδειγμα στα Χανιά ή στο νεκροταφείο των Αρμένων αντιστοιχούν σε αντικείμενα λεηλατημένα από την Κνωσό αντί για κειμήλια, εφόσον υποθέσουμε ότι η παραγωγή τους σε σκληρούς λίθους σταματά μετά την καταστροφή του ανακτόρου (Krzyszkowska 2019).

Μια ακόμη πιο εντυπωσιακή παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε από την αρχή είναι πως καμία από τις πέντε αποφασιστικές ιστορικές στιγμές που εξετάζουμε (οι οποίες φαίνεται να επηρεάζουν όλο το νησί) δεν φαίνεται να συνοδεύεται από ανθρώπινες απώλειες. Από ό,τι μπορούμε τουλάχιστον να δούμε από τα ευρήματα. Η σύγκριση θα ήταν για παράδειγμα ενδεικτική με την περίπτωση της ακρόπολης στο Hasanlu του Ιράν στο τέλος του ένατου αιώνα π.Χ. Εκεί, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών εντοπίζονται δεκάδες, αν όχι εκατοντάδες, ανθρώπινοι σκελετοί, όλοι άνθρωποι που χάθηκαν σε βίαιες συγκρούσεις κατά τη διάρκεια της καταστροφής και της λεηλασίας της θέσης από τον στρατό των Urartu (Cifarelli 2017). Ή με τη Μάχη του Tollense στη Γερμανία, η οποία χρονολογείται το 1250 π.Χ., κατά την οποία περισσότεροι από εκατό άνδρες χάθηκαν, μαζί με πέντε άλογα (Jantzen κ.ά. 2015). Επίσης υπάρχουν και άλλα καλά παραδείγματα, όπως αυτό στο Potočani της Κροατίας (Janković κ.ά. 2021), το Tell Huera της πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μεσοποταμία (Helms 2017) και στη La Hoya της Ισπανίας (Fernandez-Crespo κ.ά. 2020). Η λίστα των παραδειγμάτων θα μπορούσε δυστυχώς να είναι ακόμη μεγαλύτερη. Ός τώρα, από την Κρήτη υπάρχει μόνο η ανεπιβεβαιώτη περίπτωση της καταστροφής με φωτιά στον Μόχλο κατά την Υστερομινωική IB, για την οποία ο πρώτος ανασκαφέας, Richard Seager (1909, 301-302), έγραφε όταν έσκαβε την Οικία Δέλτα:

“In a number of places in this house were found human bones badly charred, showing that the destruction was no peaceful one, and that many of the inhabitants perished with their houses. This same fact had been already noticed in other houses to the west of the church, and when combined with signs of fire found in every house would tend to show that sack of Mochlos was more than usually severe. At Pseira and at Gournia only a few houses had been burnt. Very few human bones were ever found in or near the houses on these two sites; the inhabitants must therefore have been more successful in escaping the enemy or of a less warlike nature than the townspeople of Mochlos”.

Το παράξενο είναι πως ο Seager αναφέρει μόνο καμένα οστά και όχι αρθρωμένα ανθρώπινα κατάλοιπα. Σε κάθε περίπτωση η εικόνα αυτή δεν επιβεβαιώνεται από τις μετέπειτα ανασκαφές στον Μόχλο. Παρόλο που ορισμένα ανθρώπινα κατάλοιπα εντοπίζονται στην οδό που βρίσκεται στα δυτικά του Block Άλφα. Αντίστοιχα, αναφορές για την παρουσία ανθρωπινων καταλοίπων δεν υπάρχουν ούτε στη δημοσίευση της Ψείρας ούτε σε αυτήν των Γουρνιών, ούτε εντός ούτε εκτός των οικιών. Επίσης λιγοστά είναι και τα σχετικά δεδομένα εκτός Κρήτης: Στην Τροία, ένας άνδρας και μια γυναίκα φέρεται να πέθαναν κατά τη διάρκεια της καταστροφής του 1200 π.Χ., ωστόσο αυτή η πληροφορία δεν έχει επιβεβαιωθεί.¹ Σε μια ελαφρώς υστερότερη φάση, γύρω στο 1150 π.Χ., χρονολογείται ο ορίζοντας καταστροφής της ακρόπολης στις Κουκουναριές της Πάρου. Ο Schilardi (2016) έχει υποστηρίξει πως ο θάνατος αρκετών ανθρώπων (ανάμεσά τους και ορισμένα παιδιά), καθώς και μερικών αλόγων που εντοπίστηκαν σε κάποιο υπόγειο καταφύγιο, προκλήθηκε από πειρατική εισβολή. Άλλοι ερευνητές, όπως ο Βλαχόπουλος και η Χαραλαμπίδου (2020), πιστεύουν αντίθετα πως η εν λόγω καταστροφή οφείλεται σε σεισμό. Όπως έχει καταδείξει ο Kreimerman (2017b, 2020), η λεηλασία είναι μια χρονοβόρα διαδικασία, το οποίο σημαίνει πως τα πτώματα αυτών που χάθηκαν κατά την άλωση ενός οικισμού απομακρύνονται, καθώς εν γένει αποφεύγεται η επαφή με αποσυντιθέμενα σώματα. Το γεγονός αυτό οδηγεί συχνά στην κατασκευή ομαδικών ταφών (π.χ. McMahon κ.ά. 2011) ή γενικώς σε πρακτικές αποκομιδής των σωμάτων με έμφαση στην ταχύτητα, χωρίς τη δέουσα προσοχή ή τις εκάστοτε συνήθειες νεκρικές πρακτικές. Υπάρχουν αρκετά σχετικά παραδείγματα σωμάτων που έχουν αποθεθεί σε αποθηκευτικούς χώρους σε αχρηστία, ή σε πηγάδια (π.χ. Heath 2017 για παραδείγματα από την Ευρώπη της Νεολιθικής Εποχής). Βέβαια, η τελευταία πρακτική μπορεί να θεωρηθεί κατά περίπτωση και σκοπούμενη, με στόχο τη μόλυνση του νερού και άρα τη δημιουργία δυσχερών συνθηκών για τη συνέχεια της κατοίκησης στη θέση. Ένα σύνολο αρκετών ανθρωπινων καταλοίπων, τα οποία εντοπίστηκαν εντός ενός πηγαδιού στα Χανιά και χρονολογούμενα στην ΥΜ ΙΙΒ1, είναι πιθανό να αντιστοιχούν σε κάποια τέτοια πρακτική, αν και το περιστατικό φαίνεται να σχετίζεται με τα επακόλουθα σεισμικής δραστηριότητας και άρα θα μπορούσε απλώς να αντιστοιχεί περισσότερο σε μια προσπάθεια να απομακρυνθούν γρήγορα τα πτώματα μετά το περιστατικό παρά να πρόκειται για το αποτέλεσμα ένοπλης σύγκρουσης (Βλαζάκη 1998).

Επιστρέφοντας στην Κρήτη, υπάρχουν ορισμένα ενδιαφέροντα δεδομένα για σκελετούς που φέρουν τραύματα, τα οποία θα μπορούσαν να έχουν προκληθεί από όπλα, άρα ίσως συνέβησαν

¹ <https://www.reuters.com/article/us-archeology-turkey-troy-idUSTRE58L2A820090922>.

κατά τη διάρκεια ένοπλων συρράξεων. Όπως για παράδειγμα τα κατάλοιπα ενός άνδρα 25 ετών από την Ταφή 67 στο νεκροταφείο των Αρμένων, ο οποίος φαίνεται πως σκοτώθηκε σε μάχη, καθώς φέρει πολλαπλά τραύματα (McGeorge 1984). Η Tina McGeorge (2011, 349) έχει επίσης εντοπίσει αρκετές ακόμα περιπτώσεις, ειδικότερα στο σπήλαιο του Αγίου Χαραλάμπου, όπου υπάρχουν 16 περιπτώσεις κρανιακών κακώσεων, οι οποίες εντοπίζονται κυρίως σε ανδρικά κρανία και τα ίχνη αποδίδονται σε βλήμα ή χτύπημα από δεξιόχειρα επιτιθέμενο. Βέβαια στον αντίποδα, η Σέβη Τριανταφύλλου (2010) σημειώνει ελάχιστες τέτοιες περιπτώσεις στα κατάλοιπα από τη Μονή Οδηγήτριας, και μάλιστα στις περιπτώσεις αυτές ήταν αδύνατον να διευκρινιστεί κατά πόσον τα τραύματα προέρχονταν από ατυχήματα ή από βίαιες συγκρούσεις. Στο Σίσι, για την ώρα, κανένας από τους 150 σκελετούς που έχουν εξεταστεί δεν φαίνεται να φέρει αναγνωρίσιμα τραύματα που να μπορούν να αποδοθούν σε εχθροπραξίες.

Καθώς είναι εξαιρετικά απίθανο να ήταν όλα ειρηνικά στη Μινωική Κρήτη και όλες οι καταστροφικές πυρκαγιές που εντοπίζονται να αντιστοιχούν σε οικιακά ατυχήματα, μπορούμε μόνο να υποθέσουμε πως γίνονταν αξιόλογες προσπάθειες για την ανάκτηση των θυμάτων ώστε να διασφαλιστεί ότι τα λείψανά τους δέχονταν τη σωστή φροντίδα. Η περισυλλογή και η φροντίδα των θυμάτων είναι μια διαδικασία που είναι τώρα ορατή στις ανασκαφές στο *Çeşme-Bağlararası*, όπου ο Vasif Şahoğlu και οι συνεργάτες του επισημαίνουν την πρακτική αυτή μετά από τα καταστροφικά Τσουνάμι που χτύπησαν τον οικισμό της Εποχής του Χαλκού (Şahoğlu κ.ά. 2021, ήδη Driessen & MacGillivray 2011).

Ωστόσο αν δεν υπάρχουν ανθρώπινες απώλειες, πώς θα μπορέσουμε να αναγνωρίσουμε τον ανθρώπινο παράγοντα πίσω από τις καταστροφές που χαρακτηρίζονται από φωτιά; Μια από τις ενδείξεις είναι, όπως είχε ήδη παρατηρήσει ο Seager, τα σύνολα καταχωμένων θησαυρών εντός των στρωμάτων καταστροφής “showing that the inhabitants had time to conceal some of their valuables before the attack” (Seager 1909, 286). Η κατάχωση θησαυρών είναι πράγματι μια πολύ ανθρώπινη αντίδραση σε περιόδους κινδύνου και είναι η πρακτική που είχαμε αναδείξει και με τον Macdonald στο *Troubled Island* (Driessen & Macdonald 1997, 69-70) για να υποστηρίξουμε μια κατάσταση αστάθειας στην Κρήτη, κατά την περίοδο ακριβώς μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης και πριν από τις καταστροφικές πυρκαγιές της Υστερομινωικής IB. Παρότι για την Υστερομινωική IB υπάρχουν πολλά παραδείγματα κατάκρυψης, το φαινόμενο είναι σπάνιο στις άλλες περιόδους της ιστορίας του νησιού – στο Quartier Mu στα Μάλια της Μεσομινωικής IIB (Detournay κ.ά. 1980, 75-80, 147-148), υπάρχουν ορισμένα χάλκινα τριποδικά σκεύη και ένα χρυσό εγχειρίδιο που βρέθηκαν κρυμμένα σε ένα υπόγειο, αλλά πέραν αυτού δεν γνωρίζω άλλες περιπτώσεις στην Κρήτη. Αντιθέτως στην Κύπρο, στη θέση Πυλά-Κοκκινόκρεμος, εντοπίζονται αρκετές περιπτώσεις κατάκρυψης χρυσών, ασημένιων και χάλκινων αντικειμένων, καθώς και άλλου είδους αντικειμένων αξίας (Driessen κ.ά. προσεχώς, με σχετικές αναφορές).

Η ύπαρξη όπλων –ειδικά όπλων μεγάλου βεληνεκούς, όπως αιχμές βελών ή βλήματα από σφεντόνες– στα στρώματα καταστροφής θα μπορούσε επίσης να επιβεβαιώσει την υπαιτιότητα εχθροπραξιών για την ισοπέδωση και την εγκατάλειψη ορισμένων θέσεων, αλλά δεν νομίζω πως έχουμε τέτοιου είδους ευρήματα στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού. Αντιθέτως στην Τροία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού οι αιχμές βελών ήταν σύνηθες εύρημα, όπως

επίσης και στο στρώμα καταστροφής στο Tel Tweini/Gibala (Kaniewski κ.ά. 2011, εικ. 3), ή στην Ελληνιστική Όλυνθο (Lee 2001), όπου η ύπαρξη πλήθους αιχμών από βέλη στις οδούς εντός του οικισμού έχει ερμηνευθεί ως ένδειξη για την καταστροφή της πόλης από τον Φίλιππο τον Μακεδόνα. Υπάρχουν μάλιστα και κάποια που πάνω γράφουν το όνομά του! Το ίδιο ισχύει και για την καταστροφή του Beer-Sheeba (Gottlieb 2016) και του Lachish (Gottlieb 2004) από τους Ασσυρίους, όπου βρέθηκαν εκατοντάδες αιχμές βελών. Στην Κνωσό της Μυκηναϊκής περιόδου έχουμε τη φύλαξη των χάλκινων αιχμών στο λεγόμενο «οπλοστάσιο» (Driessen 1995), ενώ αιχμές υπάρχουν και σε αρκετούς τάφους. Ωστόσο καμία αιχμή δεν έχει βρεθεί σε στρώμα καταστροφής ή σφηνωμένη σε σκελετικά κατάλοιπα, όπως στην περίπτωση του Tollense της Γερμανίας.

Δηλαδή δεν υπάρχουν σκελετικά κατάλοιπα στους Μινωικούς οικισμούς; Υπάρχουν, όπως θα προσπαθήσω να δείξω, αλλά η ύπαρξή τους τεκμηριώνει άλλες εκδοχές περισσότερο παρά αυτήν του πολέμου. Δεν θα εξετάσω τις περιπτώσεις των λεγόμενων ενταφιασμών εντός των τειχών, ειδικά αυτές των παιδικών εγχυτρισμών στα δάπεδα των οικιών. Η McGeorge (2013) έχει ήδη αναφερθεί σε αυτήν την πρακτική. Στο Σίσι έχουμε επίσης αρκετά παραδείγματα κυρίως από τις οικίες της Νεοανακτορικής περιόδου στον Τομέα 2. Θα ήθελα όμως να αναφερθώ στα σώματα ή στα τμήματα σωμάτων που δεν αποτελούν μέρη ταφικών συγκειμένων –αυτά δηλαδή που έχουν χαρακτηριστεί ως “out of place” (Zanoni 2011 για την 1η χιλιετία π.Χ. στην Ιταλία)–, τα οποία θα μπορούσαμε να τα αποκαλέσουμε ακόμα και ETs (*extra-terrestrials*), αφού η ύπαρξή τους «αναζητεί» μια εξήγηση. Σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται να έχουν δεχτεί φροντίδα και να αποτελούν μέρη κάποιας πρακτικής προγονικής λατρείας. Αυτή είναι άλλωστε και η ερμηνεία που δόθηκε στο κρανίο που εντοπίστηκε στα Πρωτομινωικά IIB στρώματα του Μύρτου Φούρνου-Κορυφή αλλά και στο κρανίο νεαρής γυναίκας που βρέθηκε στο υπόγειο του Υστερομινωικού IB Τελετουργικού κτιρίου στον Μόχλο (Driessen 2010, Soles 2001, 2010). Επίσης ίδια ερμηνεία δόθηκε και στα ανθρώπινα λείψανα που εντοπίστηκαν πάνω σε θρανίο στην ανοιχτή περιοχή μπροστά από το Κτίριο B2, επίσης στον Μόχλο (Soles & Davaras 1989).

Ο Νικόλαος Πλάτων βρήκε ένα ανθρώπινο κρανίο εντός ενός πιθανού Μεσομινωικού IIIA στρώματος κάτω από το δωμάτιο-τρία, κατά την ανασκαφή της αγρέπαυλης στην Τουρλωτή, στον Προφήτη Ηλεία (Driessen & Macdonald 1997, 222), καθώς επίσης και ένα παιδικό κρανίο στο δωμάτιο δώδεκα στο ανάκτορο της Ζάκρου (Wall κ.ά. 1986, 387). Ένα ακόμη κρανίο εντοπίστηκε στο εσωτερικό ενός εκ των πύλων στην Υστερομινωική Ι αγρέπαυλη της Επάνω Ζάκρου (Driessen & Macdonald 1997, 23). Στον Κομμό εντοπίστηκε τμήμα ενός ακόμη κρανίου προερχόμενου από νεαρό ενήλικο άνδρα και 4 ελεύθερα οστά από κάτω του (P. Anderson στο Shaw & Shaw 2012, 407). Το εύρημα βρέθηκε επί της αρχαίας μινωικής οδού, αμέσως βορειανατολικά του κλασικού ναού και του Κτιρίου Τα. Τα οστά συσχετίστηκαν με το Υστερομινωικό III στρώμα, καθώς και με ορισμένα υστερότερα όστρακα, ωστόσο δεν προτάθηκε κάποια συγκεκριμένη ερμηνεία για το πώς βρέθηκαν εκεί. Περαιτέρω είναι δύσκολο να απαντηθεί το ερώτημα για το πώς θα μπορούσαν να ερμηνευθούν τα οστά και το τμήμα κρανίου που εντοπίστηκαν στα ανατολικά του Κτιρίου-ένα στο Παλαίκαστρο (J. A. MacGillivray [προσωπική επικοινωνία]). Θα έπρεπε άραγε να τα ερμηνεύσουμε ως προερχόμενα από κάποιο θύμα σεισμού, θυσίας ή εχθροπραξιών/πολέμου;

Έπειτα υπάρχει και η περίπτωση της Έπαυλης 1, στον Πετρά, η οποία θεωρείται πως κατασκευάστηκε κατά τη Μεσομινωική ΙΙΙ, επεκτάθηκε και καταστράφηκε στην Υστερομινωική ΙΑ. Εδώ, η Τσιποπούλου (1990, 316-319, 1991, 111) έχει υποστηρίξει πως οι δραστηριότητες πριν από την καταστροφή του κτιρίου συμπεριελάμβαναν και την πρακτική της ανθρωποθυσίας. Από όσο γνωρίζω, κάτι τέτοιο δεν έχει επιβεβαιωθεί. Η ανθρωποθυσία βέβαια παραμένει ένα καυτό ζήτημα, ωστόσο τότε τελικά η θανάτωση γίνεται θυσία αντί για εκτέλεση; Η διάκριση μεταξύ των δύο είναι εξαιρετικά δύσκολη, ειδικά χωρίς γραπτές μαρτυρίες. Το πρόσφατο εύρημα της γυναίκας στα Υστερομινωικά ΙΙΙΑ Χανιά (Vlaziaki 2015), τα λείψανα της οποίας φέρουν ίχνη τεμαχισμού και εντοπίστηκαν ανάμεσα σε οστά ζώων έχει φέρει αναστάτωση, παρόμοια με αυτήν που συνόδευσαν το εύρημα των τεμαχισμένων παιδικών οστών στην ανασκαφή του Warren (2015, Wall κ.ά. 1986) στην Υστερομινωική ΙΒ Κνωσό και τα τέσσερα άτομα που εντόπισε ο Σακελλαράκης (Sakellarakis & Sapouna-Sakellarakis 1981, Musgrave κ.ά. 1994) στα Ανεμόσπηλια – τα τελευταία δύο ευρήματα ήρθαν στο φως το 1979 και το 1980 και αρκετοί θα θυμούνται τον ντόρο που έγινε. Αφήνοντας κατά μέρος τις συνθήκες κατά τις οποίες κατέληξε ο νεαρός άνδρας στα Ανεμόσπηλια, οι άλλες τρεις περιπτώσεις αντιστοιχούν ξεκάθαρα σε θύματα σεισμού και πρόκειται για άτομα που καταπλακώθηκαν από καταρρεύσεις. Οι σεισμοί είναι πράγματι υπαίτιοι για τον θάνατο πολλών ανθρώπων, ωστόσο η σπανιότητα σχετικών ευρημάτων στην Κρήτη είναι αξιοσημείωτη (Driessen 2017, Jusseret 2017). Και πάλι, το γεγονός αυτό καταδεικνύει τη σημαντική προσπάθεια όσων επιβίωσαν να περισυλλέξουν και να φροντίσουν τους νεκρούς, όπως στο παράλληλο από το *Çeşme-Bağlararası*, όπου ανοίχτηκαν λάκκοι μετά το τσουνάμι για να δεχτούν τους νεκρούς – ωστόσο και εδώ ένας άνδρας και ένας σκύλος έμειναν άταφοι, ίσως από αμέλεια (Şahoğlu κ.ά. 2021). Μια σπάνια περίπτωση προέρχεται από τις ανασκαφές μας στο Υστερομινωικό ΙΙΙΒ Quartier Nu στα Μάλια (Driessen & Farnoux 1994). Μια κουζίνα σε σχήμα πύργου φαίνεται πως κατέρρευσε, εγκλωβίζοντας στο εσωτερικό της έναν άνδρα. Ο εν λόγω σεισμός κατέστρεψε το σύνολο του συγκροτήματος του Quartier Nu, αλλά σε αντίθεση με αυτό η πυργόσχημη κατασκευή δεν ανοικοδομήθηκε και τα λείψανα του άνδρα δεν ανακτήθηκαν ποτέ (εικ. 2α & 2β). Το ίδιο το Quartier Nu καθαρίστηκε και ανοικοδομήθηκε, ωστόσο η λεπτομερής ανάλυση των οστεολογικών καταλοίπων από κάθε δωμάτιο έδειξε θραύσματα ανθρωπίνων οστών ανάμεσα στα ζωικά κατάλοιπα, πράγμα που

Εικ. 2α & 2β. Τα λείψανα του άνδρα που εντοπίστηκαν στο Quartier Nu, στα Μάλια. Θύμα του σεισμού που χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΒ1 περίοδο (λήψεις: J. Driessen).

οδηγεί στο συμπέρασμα πως πολλοί ακόμη άνθρωποι πρέπει να χάθηκαν σε εκείνον τον σεισμό. Τα θραύσματα κρανίων και άλλων ανθρώπινων οστών από το Quartier Nu που αναγνωρίστηκαν από την Tina McGeorge υποδηλώνουν πως τα ανθρώπινα λείψανα αποσύρονταν συστηματικά από τα πεδία των καταστροφών και πως πιθανώς υπήρχε η πρόβλεψη για την ταφή τους σε ενδεδειγμένες τοποθεσίες. Ένα τέτοιο εύρημα είναι σίγουρα ενθαρρυντικό για την περισυλλογή όλων των οστών κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Κατ' αυτόν τον τρόπο και η Βαλασία Ισαακίδου (2008), ενώ μελετούσε τα οστά ζώων από τα πρωιμότερα Νεολιθικά στρώματα της Κνωσού, συνάντησε αρκετά θραύσματα ανθρώπινων οστών, όπως και στον Κορμό, ένα θραύσμα σιαγόνας, ένα δόντι και μία φάλαγγα που εντοπίστηκαν να έχουν απορριφθεί (Shaw & Shaw 1995, 211, 2012, 407). Στο Κτίριο Β του Quartier Mu, εντοπίστηκαν επίσης θραύσματα ανθρώπινων οστών.² Δεν νομίζω ότι θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για θραύσματα από ταφές, αν και δεν είναι απίθανο ορισμένα μέλη της κοινωνίας να δέχονταν λιγότερο επίσημες και πιο αφανείς τελετές σε σχέση με τον θάνατο. Ένα άλλο παράδειγμα: Εντός της Υπόστυλης Κρύπτης στον Βασιλικό Τάφο-Ιερό της Κνωσού, ο Evans εντόπισε πρόχειρα παραπετάσματα μεταξύ των πεσόντων, κατασκευασμένα από τα μπάζα της τοιχοποιίας από την κατάρρευση τμημάτων του κτιρίου κατά τη διάρκεια κάποιου σεισμού εντός της Υστερομινωικής ΙΑ και παραθέτω:

“The rest of the fallen materials — stones, rubble, clay, fragments of vessels, and human bones — was then heaped up into the spaces formed by these barriers” (Evans 1935, 990).

Ο Evans ήταν βέβαιος πως το ανάκτορο και ο οικισμός είχαν υποστεί ζημιές από σεισμούς και ότι τα λείψανα αυτών που έχασαν τη ζωή τους κατά τη διάρκεια αυτών των επεισοδίων περισυλλέγονταν συστηματικά από τους ζωντανούς. Στην περίπτωση του Τάφου-Ιερού ωστόσο, υπέθεσε πως κατά τη διάρκεια των δονήσεων και παραθέτω ξανά “devotees were gathered together at the actual moment of the overthrow in some memorial ceremony” (Evans 1935, 991) και τελικά ότι τουλάχιστον “a score”, δηλαδή είκοσι άτομα, χάθηκαν. Πάντως, εκτός από τα Ανεμόσπηλια και το Quartier Nu, δεν γνωρίζω άλλα ξεκάθαρα παραδείγματα θυμάτων σεισμικής δραστηριότητας, ωστόσο υπάρχουν κάποιες ενδεικτικές περιπτώσεις από την Πολιόχνη στη Λήμνο για την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (Bernabò-Brea 1976, 68-70, εικ. 40-42), και οι Amos Nur και Eric Cline (2000) έχουν υποστηρίξει πως η Μυκηναϊκή Ηπειρωτική Ελλάδα επλήγη από έντονη σεισμική δραστηριότητα γύρω στο 1200 π.Χ., βάσει των συνολικά 16 σκελετών που βρέθηκαν εντός των στρωμάτων καταστροφής σε 4 διαφορετικές θέσεις: έξι στις Μυκήνες, πέντε στην Τίρυνθα, ένας στη Μιδέα, και ένας στην Τροία. Τέλος υπάρχουν και κάποια πιθανά θύματα στη Θήβα και τρία στο Μενελάειο της Σπάρτης (Catling 2009, Plate 33c-d).

Επιστρέφοντας στο αρχικό μου θέμα: επανάσταση, στάση, εξέγερση. Οι όροι συχνά υποδηλώνουν την αντίδραση ενός πληθυσμού, στο σύνολό του ή ενός τμήματός του, ενάντια στους τοπικούς (ή σε ξένους) άρχοντες, με στόχο την αλλαγή της κοινωνικής και οικονομικής του κατάστασης, εφόσον υπάρχει η γενική αίσθηση πως οι αρχές δεν τήρησαν «τη δική τους

² Η Emmanuelle Vila (προσωπική επικοινωνία 15/9/2022) έχει αναγνωρίσει ένα θραύσμα από το μηριαίο οστό ενός ενήλικα και ορισμένα ακόμη θραύσματα από σκελετούς παιδιών και ενηλίκων.

πλευρά της συμφωνίας», και εξ αυτού υπάρχουν κοινωνικές ομάδες που νιώθουν αδικημένες, καταπιεσμένες και ότι τις εκμεταλλεύονται ή απλώς αντιδρούν σε συγκεκριμένα μέτρα που τους επιβάλλονται (π.χ. Jung 2016). Αυτά τα τελευταία μπορεί να είναι οικονομικής, κοινωνικής και θρησκευτικής φύσης ή για παράδειγμα μια αναγκαστική εισφορά σε πολεμιστές. Παρόλο που υπάρχουν κάποιες γενικές μέθοδοι υπολογισμού της ανισότητας, όπως ο συντελεστής Gini, (Kohler & Smith 2018), οι αρχαιολογικές ενδείξεις που θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν πιθανές κοινωνικές εντάσεις, θα ήταν για παράδειγμα η παρατήρηση ακραίων περιπτώσεων εντός των οικισμών, με ακραίες διαφορές στο μέγεθος ή στα μέσα κατασκευής των οικιών ή στα υπάρχοντα που θα υποδήλωναν διακρίσεις μεταξύ των εχόντων και μη. Μια άλλη ένδειξη θα ήταν η αναγνώριση ενός σταδιακού κοινωνικού αποκλεισμού για κάποιες ομάδες. Και μια τρίτη θα ήταν η αναγνώριση διαφορετικών τύπων καταστροφών, πράγμα το οποίο θα σήμαινε πως κάποιες κοινωνικές ομάδες στοχοποιούνταν κατά τη διάρκεια περιόδων γενικευμένης αναταραχής. Με αυτές τις τρεις εκδοχές ας ρίξουμε μια ακόμη τελική ματιά στις πέντε περιόδους που χαρακτηρίσαμε ως τομές νωρίτερα.

Οι καταστροφές της Πρωτομινωικής ΙΙΒ ήταν βίαιες και σε αρκετές περιπτώσεις οριστικές: Μύρτος Φούρνου Κορυφή, Μύρτος Πύργος, Βασιλική, Σίσι και άλλες θέσεις καταστρέφονται από πυρκαγιές και συχνά έχουμε στρώματα καταστροφής, τα οποία περιλαμβάνουν το σύνολο του υλικού πολιτισμού (που φαίνεται πως μένει στις θέσεις) αλλά με την απουσία μεταλλικών αντικειμένων, γεγονός που συνηγορεί στην εκδοχή της λεηλασίας, εφόσον μάλιστα οι θέσεις εγκαταλείπονται είτε οριστικά είτε για μεγάλο διάστημα (εικ. 3α & 3β). Και άλλες θέσεις φαίνεται να αντιμετωπίζουν προβλήματα την περίοδο αυτήν, αλλά δεν μπορούμε

Εικ. 3α & 3β. Το στρώμα καταστροφής από φωτιά της ΠΜ ΙΙΒ στο Σίσι (λήψεις: S. Déderix).

να αναγνωρίσουμε διαφοροποιήσεις ή ενδείξεις καταστροφών που ακολούθησαν μετά από ενδογενείς κοινωνικές αναταραχές. Από την άλλη πλευρά, κανείς δεν έχει ισχυριστεί ως τώρα πως αυτές οι καταστροφές δεν ήταν ανθρωπογενείς και γενικώς η επόμενη φάση κι η διάδοχη κατάσταση δεν μας είναι ιδιαίτερα σαφείς, οπότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η Πρωτομινωική ΙΙΒ ήταν πράγματι μια κοινωνικά ταραχώδης φάση.³ Η κατάσταση διαφέρει όσον αφορά τη Μεσομινωική ΙΙΒ και τις καταστροφές με φωτιά, καθώς αρκετοί έχουν υποστηρίξει πως στη φάση αυτήν οι καταστροφές οφείλονται σε σεισμούς, όπως στη Φαιστό και στο Αμάρι (Godart 1999, La Rosa 2011). Εφόσον κάτι τέτοιο ευσταθεί, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως οι διάφορες υποπεριοχές του νησιού ακολουθούν διαφορετικές ιστορικές πορείες: Κάποιες καταστρέφονται από φυσικά αίτια και άλλες, όπως τα Μάλια, από ανθρώπους. Το κατά πόσον υπάρχει βέβαια μια σύνδεση μεταξύ των δύο παραμένει άγνωστο.

Πρόσφατες έρευνες έχουν καταφέρει να αναγνωρίσουν διαφορετικά καταστροφικά επεισόδια εντός της Υστερομινωικής ΙΒ περιόδου, άλλα νωρίτερα και άλλα πιο όψιμα (βλ. Brogan & Hallager 2011). Επιπλέον σε ορισμένες θέσεις (λίγες ωστόσο), μόνο το κυριότερο ή το κεντρικό κτίριο καταστρέφεται με φωτιά και η υπόλοιπη θέση δείχνει απλώς να εγκαταλείπεται. Αυτό είναι ιδιαίτερα φανερό στον Μύρτο Πύργο, στον Πετρά και στα Γουρνιά. Πριν από τις καταστροφές, αρκετά μεμονωμένα κτίρια εμφανίζουν αλλαγές στη διαρρύθμιση και τη χρήση των δωματίων, πράγμα που θα μπορούσε να αποδοθεί στην ύπαρξη μεγάλων κοινωνικών ανισοτήτων. Αυτή η παρατήρηση βρίσκεται στη βάση της υπόθεσης που θέλει τις καταστροφές της Υστερομινωικής ΙΒ να έχουν υποκινηθεί κατά βάσει από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, και μάλιστα που θέλει την αναταραχή να έχει ενδογενή αίτια, δηλαδή να πρόκειται για μια κρητική υπόθεση (σχετικά βλ. Driessen & Macdonald 1997). Προσωπικά το πιστεύω πως εδώ μπορούμε να μιλήσουμε για μια επανάσταση και μάλιστα μια επανάσταση με ιδιαίτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά.⁴

Η Υστερομινωική ΙΙΑ2 καταστροφή του ανακτόρου στην Κνωσό φαίνεται ότι ήταν πραγματικά στοχευμένη κατά του ίδιου του ανακτόρου, ενώ σε άλλες θέσεις του νησιού δεν παρατηρούνται γενικώς αντίστοιχες καταστροφές (Whitelaw 2022 για μια αναθεωρημένη εκδοχή, Langohr 2009).⁵ Στην πραγματικότητα ισχύει μάλλον το αντίθετο – οι περισσότερες θέσεις εμφανίζουν συνέχεια στην κατοίκηση χωρίς δραματικές αλλαγές για τουλάχιστον μία με δύο γενιές. Σε κάθε περίπτωση, εφόσον το ανάκτορο χρησιμοποιεί τη Γραμμική Β για τα διοικητικά έγγραφα στη φάση αυτή, δεν αποκλείεται η δυσарέσκεια που εκφράζεται με την καταστροφή του ανακτόρου, να απευθύνεται σε κάτι που εκλαμβάνεται ως μια ξένη/εξωτερική ηγεμονία, ή τουλάχιστον κάτι που εκλαμβάνεται ως ρήξη με τις παραδοσιακές αξίες.

Τέλος, μπορούμε να αναρωτηθούμε τι συνέβη κατά τη διάρκεια του δέκατου τρίτου αιώνα π.Χ., οπότε εγκαταλείπονται αρκετές θέσεις και κυρίως αυτές που βρίσκονται στην παράκτια ζώνη, ενώ ιδρύονται νέες θέσεις μόνιμης κατοίκησης στην ενδοχώρα. Σε θέσεις κατά μήκος

³ Προφανώς δεν είναι απίθανο η μεγάλη περιβαλλοντική κρίση που τοποθετείται στα 4,2 χιλιάδες χρόνια πριν από σήμερα ("the 4.2 ka event"), για την οποία υπάρχουν στοιχεία στην Εγγύς Ανατολή και την Ηπειρωτική Ελλάδα, να επηρέασε και την Κρήτη, αλλά μέχρι στιγμής αυτή η προοπτική δεν έχει μελετηθεί επαρκώς (Jung & Weninger 2015).

⁴ Η άποψη αυτή δεν είναι καθολικά αποδεκτή και οι Soles κ.ά. 2017 έχουν μιλήσει για σεισμική δραστηριότητα την περίοδο αυτή στα Μάλια.

⁵ Η θέση Κεφάλι Χόντρος Βιάννου, ωστόσο, θα μπορούσε να έχει καταστραφεί στη φάση αυτή (βλ. Platon 2022).

της βόρειας ακτής, όπως στην Αμνισό, στις Γούβες, στα Μάλια, στο Σίσι και στις θέσεις στον κόλπο του Μιραμπέλου, η διαδικασία της εγκατάλειψης είναι ιδιαίτερος εμφανής, καθώς επίσης και στη Ζάκρο και το Παλαίκαστρο (Langohr 2009). Η ερμηνεία που προτείνεται πιο συχνά γι' αυτήν τη μετατόπιση προς το εσωτερικό είναι η ύπαρξη κινδύνου από τη θάλασσα με επιδρομές πειρατών και τα σχετικά, πράγμα που θα έκανε τις ακτές ακατάλληλα μέρη για την κατοίκηση (Nowicki 2018). Ωστόσο αυτή η ερμηνεία, κατά τη γνώμη μου, φαίνεται να είναι αρκετά επηρεασμένη από υστερότερες ιστορικές συνθήκες κατά τη διάρκεια της προ-Ρωμαϊκής περιόδου και της Ενετικής περιόδου του νησιού, κατά τη διάρκεια των οποίων οι πειρατές ήταν μια πραγματική μάστιγα στη Μεσόγειο (πρβλ. κυρίως Gaignerot-Driessen 2016).

Πάντως, για τον δέκατο τρίτο αιώνα π.Χ. δεν υπάρχουν αρκετά ισχυρές αποδείξεις για να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα αντίστοιχης έκτασης απειλή: Οι θέσεις εγκαταλείπονται, δεν παραδίνονται στις φλόγες και, όπως αναφέρθηκε, όλη η κεραμική σκευή φαίνεται πως παραμένει κατά χώραν, ενώ αφαιρούνται μόνο τα μεταλλικά αντικείμενα (σχετικά με αυτό βλ. Driessen & Gaignerot-Driessen προσεχώς). Αντιθέτως, τα συγκείμενα φαίνονται περισσότερο ως αποτέλεσμα της προγραμματισμένης απόφασης των κατοίκων να πάρουν τα πολύτιμα υπάρχοντά τους, να κλείσουν την πόρτα και να φύγουν. Τα κεραμικά είναι βαριά, δύσκολα στη μεταφορά και κατασκευάζονται εύκολα. Σε ορισμένες από αυτές τις θέσεις υπάρχουν και ενδείξεις για την ύπαρξη προβλημάτων νωρίτερα από την τελική εγκατάλειψη: πιθανώς ένας μεγάλος σεισμός, τουλάχιστον στα Μάλια και το Σίσι (Jusseret κ.ά. 2013). Παρόλο που κάποιας περιορισμένης έκτασης απειλές από τη θάλασσα δεν μπορούν φυσικά να αποκλειστούν ολοκληρωτικά, αναρωτιέμαι αν θα έπρεπε να συνεχίσουμε να διερευνούμε τα αίτια της εγκατάλειψης. Η Jenny Moody (2014) έχει συλλέξει όλα τα έμμεσα δεδομένα για το ενδεχόμενο της κλιματικής αλλαγής και έχει προτείνει την ανακατασκευή ενός πιο υγρού κλίματος κατά τη διάρκεια του δέκατου τρίτου αιώνα π.Χ., το οποίο διαδέχεται μια περίοδος ξηρασίας κατά τον δωδέκατο αιώνα π.Χ. Συγκεκριμένα σημειώνει έναν μέτριο βαθμό πρόσχωσης με τη δημιουργία αλουβίου στον Αναποδάρη Ποταμό μεταξύ του 1400 και του 1000 π.Χ. και υποστηρίζει πως δεν υπάρχουν ενδείξεις για ξηρασία, πράγμα στο οποίο συνηγορεί και το αλούβιο που δημιουργείται κοντά στο Καβούσι, του οποίου η δημιουργία τοποθετείται μεταξύ του 1407 και του 1200 π.Χ. με τη βοήθεια της ραδιοχρονολόγησης (Moody 2014 αλλά και Tsonis κ.ά. 2010). Αν πράγματι το δεύτερο ήμισυ του δέκατου τρίτου αιώνα π.Χ. χαρακτηριζόταν από περισσότερη υγρασία και υψηλότερες θερμοκρασίες, τότε ίσως να έχουμε την ανάπτυξη μιας οικονομίας διαφορετικού τύπου, η οποία θα μπορούσε να είναι εξολοκλήρου επικεντρωμένη στην κτηνοτροφία και την σταθερή εγκατάσταση στα ορεινά και τα υψίπεδα. Παράλληλα, οι υψηλές θερμοκρασίες και η υγρασία θα είχαν σίγουρα αντίκτυπο στη βιωσιμότητα των πεδιάδων και των παράκτιων περιοχών λόγω του αυξημένου κινδύνου για τη διάδοση της ελονοσίας, όπως άλλωστε συμβαίνει και σήμερα (Fernando s.d., Fotakis κ.ά. 2022. Για ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις βλ. Winegard 2019). Το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα στον Μοριά έχασε περίπου το δέκα το εκατό των ανδρών του εξαιτίας της ελονοσίας (Roux 1829, Migliani κ.ά. 2014), και το ανατολικό στράτευμα (*Armée d'Orient*) γύρω στο 1900 αντιμετώπισε παρόμοια προβλήματα στην περιοχή της Σητείας.⁶ Επίσης δεν θα πρέπει να ξεχνάμε και τους

⁶ Βλ. <https://nataliavogeikoff.com/2021/09/03/the-cretan-diaries-of-colonel-emile-honore-destelle-1897-1898/>.

προκατόχους μας στην Κνωσό, τη Φαιστό, τη Λατώ και στο Παλαίκαστρο που προγραμματίζουν τις ανασκαφές για την άνοιξη ώστε να αποφύγουν τη μετάδοση της ελονοσίας, η οποία ακόμη μάστιζε στον εικοστό αιώνα, ειδικά στις ελώδεις περιοχές, όπου έσκαβαν (επίσης βλ. Arnott & Stuckey 2003).⁷

- “Cependant en été et en automne, de juin à la fin de septembre, dans les parties basses et humides, surtout dans celles qui sont arrosées par des eaux même vives et pures, les fièvres intermittentes et gastriques sont assez fréquentes; mais heureusement elles sont peu dangereuses” (Raulin 1865, 200).
- “La grande via ciclopica, che percorre 1' interno del circo, conduceva dall' acropoli di Gulàs (= Lato) giù al piano di Laconia, che nell'età micenea doveva essere coltivato ed abitabile, mentre ora, almeno in gran parte, è soggetto agli allagamenti nell' inverno ed alla malaria nell'estate” (Mariani 1896, 266).
- “The valley of the ancient Kairatos, where our headquarters were perforce established, proved to be malarious, and already towards the end of May the increasing prevalence of fever made it necessary to hasten the conclusion of the season's work” (Evans 1900, 66-67).
- “Lo scavo, imperversando la malaria, si dovette sospendere giorno 16 settembre e sarà ripreso nell'inverno corrente” (Pernier 1900, 636).

Βεβαίως, αν και τα έμμεσα κλιματολογικά δεδομένα δεν είναι ακόμη επαρκή, σε μια πιο πρόσφατη μελέτη, στην οποία αναλύθηκε τμήμα του σπηλαιοδιάκοσμου του σπηλαίου της Μαύρης Τρύπας στην Πελοπόννησο, ο Finné και οι συνάδελφοί του (2017, επίσης Drake 2012) συμπεραίνουν ότι η ξηρασία θα πρέπει να έπαιξε κάποιον ρόλο στην παρακμή της Πύλου και άλλων μυκηναϊκών ανακτόρων γύρω στο 1200 π.Χ., παρόλο που η προηγούμενη γενιά θα πρέπει να είχε ζήσει σε συνθήκες αυξημένης υγρασίας.

Εν κατακλείδι, οι καταστροφές είναι συχνότερα αποτέλεσμα πολιτικών επιταγών παρά στρατιωτικών αναγκών: Κάθε κτίριο, είτε είναι σπίτι, τόπος λατρείας ή άλλο μνημείο –με την πραγματική διάσταση του όρου– προβάλλει κάποιου είδους ταυτότητα. Ακόμη και τα ερείπια μπορεί πολλές φορές να είναι ιδεολογικά φορτισμένα. Άρα με την ισοπέδωση ενός κτιρίου γίνεται συχνά μια απόπειρα να σβηστεί η μνήμη της πρότερης ακμής του και της κοινωνικής του λειτουργίας, καθώς και να εξαλειφθεί η συναισθηματική του αξία, και αυτό ισχύει τόσο για την Κνωσό και τις άλλες μινωικές θέσεις όσο και για την Τροία, την Καρχηδόνα, τη Βασίλη και το Τείχος του Βερολίνου (πρβλ. Bevan 2006).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Robert Arnott & Elizabeth Stuckey (2003), “Finding the Hydra: the search for malaria in the Prehistoric Aegean”, Karin Polinger Foster & Robert Laffineur (επιμ.), *Metron: Measuring the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 9th International Aegean Conference (Aegaeum 24)*, Liège & Austin, 209-215.

⁷ Βλ. την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της Α.Η. Morgan-Forster που είναι προσβάσιμη στο <https://core.ac.uk/download/pdf/75346.pdf>.

- Luigi Bernabò-Brea (1976), *Poliochni, città preistorica nell'isola di Lemnos. II.1 (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente 2)*, Rome.
- Robert Bevan (2006), *The Destruction of Memory: Architecture at War*, Chicago.
- Thomas M. Brogan & Erik Hallager (επιμ.) (2011), *LM IB Pottery: Relative Chronology and Regional Differences. Acts of a Workshop held at the Danish Institute at Athens in collaboration with the INSTAP Study Center for East Crete, 27-29 June 2007 (Monographs of the Danish Institute at Athens 11.1-2)*, Athens.
- Hector W. Catling (2009), *Sparta: Menelaion I. The Bronze Age (BSA Sup. Vol. 45)*, London.
- Megan Cifarelli (2017), "Archaeological Evidence for Small Scale Crisis. Hasanlu between Destructions", Tim F. Cunningham & Jan Driessen (επιμ.), *Crisis to Collapse. The Archaeology of Social Breakdown (Aegis 11)*, Louvain-la-Neuve, 205-211.
- Robert J. Cromarty (2008), *Burning Bulls, Broken Bones: Sacrificial Ritual in the Context of Palace Period Minoan Religion (BAR-IS 1792)*, Oxford.
- Tim F. Cunningham (2007), "Havoc: The Destruction of Power and the Power of Destruction in Minoan Crete", Joachim Bretschneider, Jan Driessen & Karel van Lerberghe (επιμ.), *Power and Architecture: Monumental Public Architecture in the Bronze Age Near East and Aegean (Orientalia Lovaniensia Analecta 156)*, Leuven, 23-43.
- Costis Davaras (χ.χ.), *Haghios Nikolaos Museum*, Athens.
- Beatrice Detournay, Jean-Claude Poursat & Frieda Vandenabeele (1980), *Fouilles exécutées à Mallia. Le Quartier MU. II. Vases de pierre et de métal, vannerie, figurines et reliefs d'applique, éléments de parure et de décoration, armes sceaux et empreintes (Et. Crét. 26)*, Paris.
- Oliver Dickinson (2014), "How warlike were the Mycenaeans, in reality?", Yannis Galanakis, Toby Wilkinson & John Bennet (επιμ.), *Αθύρματα: Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, Oxford, 67-72.
- Brandon L. Drake (2012), "The influence of climatic change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages", *Journal of Archaeological Science* 39.6, 1862-1870.
- Jan Driessen (1995), "The arsenal of Knossos (Crete) and Mycenaean chariot forces", Marc Lodewijckx (επιμ.), *Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies. Album Amicorum André Van Doorselaer (ActaArchLov Monographiae 8)*, Leuven, 481-498.
- Jan Driessen (1998-1999), "Kretes and lawones: Some Observations on the Identity of Late Bronze Age Knossians", John Bennet & Jan Driessen (επιμ.), *A-na-qo-ta. Studies Presented to J. T. Killen (Minos 33-3)*, Salamanca, 83-105.
- Jan Driessen (1999), "The Archaeology of Aegean Warfare", Robert Laffineur (επιμ.), *POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14-17 avril 1998 (Aegaeum 19)*, Liège, 11-20.
- Jan Driessen (2010), "The goddess and the skull: some observations on group identity in Prepalatial Crete", Olga Krzyszkowska (επιμ.), *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren (BSA Studies 18)*, London, 107-117.
- Jan Driessen (2013), "Time Capsules? Destructions as Archaeological Phenomena", Jan Driessen (επιμ.), *Destruction: Archaeological, Philological and Historical Perspectives*, Louvain-la-Neuve, 9-26.
- Jan Driessen (2015), "The Birth of a God? Cults and Crises on Minoan Crete", Marco Cavalieri, René Lebrun & Nicolas Meunier (επιμ.), *De la crise naquirent les cultes. Approches croisées de la religion, de la philosophie et des représentations antiques*, Turnhout, 31-44.
- Jan Driessen (2017), "'In bulls doth the Earth-Shaker delight' – Introduction to the volume", Simon Jusseret & Manuel Sintubin (επιμ.), *Minoan Earthquakes: Breaking the Myth through Interdisciplinarity (Studies in Archaeological Sciences 5)*, Leuven, 19-28.

- Jan Driessen (2019), "The Santorini eruption. An archaeological investigation of its distal impacts on Minoan Crete", *Quaternary International* 499, 195-204.
- Jan Driessen & Alexandre Farnoux (1994), "Mycenaeans at Malia?", *Aegean Archaeology* 1, 54-64.
- Jan Driessen & Colin F. Macdonald (1997), *The Troubled Island: Minoan Crete before and after the Santorini Eruption* (Aegaeum 17), Liège & Austin.
- Jan Driessen & J. Alexander MacGillivray (2011), "Swept Away in LM IA? Explaining debris deposition in coastal Neopalatial Crete", Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Ελένη Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Volume A1, Χανιά, 233-244.
- Jan Driessen, Joachim Bretschneider & Athanasia Kanta, "Prelude to Crisis? A closer look at Pyla Kokkinokremos", Peter Fischer & Teresa Bürge (επιμ.), *The Collapse of Bronze Age Societies in the Eastern Mediterranean: Sea Peoples in Cyprus* (υπό έκδοση).
- A. J. Evans (1900), "Knossos I: The Palace", *Annual of the British School at Athens* 6, 3-70.
- A. J. Evans (1905), *The Prehistoric Tombs of Knossos* (Archaeologia 59), London.
- A. J. Evans (1935), *The Palace of Minos at Knossos, IV*, London.
- Doniert Evely (1996), "The Neo-palatial Minoan Warrior: Fact or Fiction?", Doniert Evely, Irene S. Lemos & Susan Sherratt (επιμ.), *Minotaur and Centaur: Studies in the Archaeology of Crete and Euboea presented to Mervyn Popham* (BAR-IS 638), Oxford, 59-69.
- Teresa Fernández-Crespo, Javier Ordoño, Armando Llanos & Rick J. Schulting (2020), "Make a desert and call it peace: Massacre at the Iberian Iron Age village of La Hoya", *Antiquity* 94 (377), 1245-1262.
- S. D. Fernando (Χ.Χ.), "Climate change and Malaria – A complex Relationship", διαθέσιμο στο <https://www.un.org/en/chronicle/article/climate-change-and-malaria-complex-relationship>.
- Martin Finné, Karin Holmgren, Chuan-Chou Shen, Hsun-Ming Hu, Meighan Boyd & Sharon Stocker (2017), "Late Bronze Age climate change and the destruction of the Mycenaean Palace of Nestor at Pylos", *Plos One* 12 (12) e0189447.
- Emmanouil A. Fotakis, Konstantinos Mavridis, Anastasia Kampouraki κ.ά. (2022), "Mosquito population structure, pathogen surveillance and insecticide resistance monitoring in urban regions of Crete, Greece", *PLoS Negl Trop Dis* 16 (2) e0010186: <https://doi.org/10.1371/journal.pntd.0010186>.
- Florence Gaignerot-Driessen (2016), *De l'occupation postpalatiale à la cité-état grecque: le cas du Mirambello (Crète)* (Aegaeum 40), Leuven & Liège.
- Yannis Galanakis, Efi Tsitsa & Ute Güntel-Maschek (2017), "The Power of Images: Re-examining the Wall Paintings from the Throne Room at Knossos", *BSA* 112, 47-98.
- Charles Gates (1999), "Why are There no Scenes of Warfare in Minoan Art?", Robert Laffineur (επιμ.), *POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14-17 avril 1998* (Aegaeum 19), Liège & Austin, 277-283.
- Louis Godart (1999), "La fin des premiers palais crétois: lutte intestine ou tremblement de terre?", Robert Laffineur (επιμ.), *POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14-17 avril 1998* (Aegaeum 19), Liège & Austin, 39-46.
- Yulia Gottlieb (2004), "The Arrowheads and Selected Objects of the Siege Battle", David Ussishkin (επιμ.), *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*, Tel Aviv, 1907-1969.
- Yulia Gottlieb (2016), "Beer-Sheba under Attack: A Study of Arrowheads and the Story of the Destruction of the Iron Age Settlement", Ze'ev Herzog & Lily Singer-Avitz (επιμ.), *Beer-Sheba III: The Early Iron IIA Enclosed Settlement and the Late Iron IIA-Iron IIB Cities*, Tel Aviv, 1192-1228.
- Erik Hallager (1987), "A Harvest Festival Room' in the Minoan Palaces? An Architectural Study of

- the Pillar Crypt Area at Knossos”, Robin Hägg & Nanno Marinatos (επιμ.), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984* (Swedish Institute in Athens, Series in 4°, 35), Stockholm, 169-177.
- Julian M. Heath (2017), *Warfare in Neolithic Europe: An Archaeological and Anthropological Analysis*, Barnsley.
- Tobias Helms (2017), “Bericht über die Grabungen im Teilbereich W-2 (2007)”, Tobias Helms, Alexander Tamm & Jan-Waalke Meyer (επιμ.), *Tell Chuera: Ausgrabungen in der südöstlichen Unterstadt – Bereich W* (Vorderasiatische Forschungen der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung 2/IV), Wiesbaden, 155-172.
- Karin Holmberg (2013), “An inheritance of loss: archaeology’s imagination of disaster”, Matthew I. J. Davies & Freda N. N’Mbogori (επιμ.), *Humans & the Environment. New Archaeological Perspectives for the Twenty-First Century*, Oxford, 199-212.
- Sinclair Hood (1985), “Warlike Destruction in Crete c. 1450 B.C.”, Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ε’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1981), Ηράκλειο, 170-178.
- Valasia Isaakidou (2008), “The Fauna and Economy of Neolithic Knossos Revisited”, Valasia Isaakidou & Peter Tomkins (επιμ.), *Escaping the Labyrinth. The Cretan Neolithic in Context* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 8), Oxford, 90-114.
- Ivor Jankovic, Jacqueline Balen, Hrvoje Potrebica, James C.M. Ahern & Mario Novak (2021), “Mass violence in Copper Age Europe: the massacre burial site from Potocani, Croatia”, *American Journal of Biological Anthropology* 176:3, 474-485.
- Detlef Jantzen, Ute Brinker, Jörg Orschiedt, Jan Heinemeier, Jürgen Piek, Karlheinz Hauenstein, Joachim Krüger, Gundula Lidke, Harald Lübke & Reinhard Lampe (2015), “A Bronze Age battlefield? Weapons and trauma in the Tollense Valley, north-eastern Germany”, *Archaeology* 85 (328), 417-433.
- Reinhard Jung (2016), “‘Friede den Hütten, Krieg den Palästen!’ – In the Bronze Age Aegean”, Harald Meller, Hans Peter Hahn, Reinhard Jung & Roberto Risch (επιμ.), *Rich and Poor – Competing for resources in prehistoric societies: 8th Archaeological Conference of Central Germany, October 22-24, 2015, in Halle (Saale)* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 14.2), Halle, 553-577.
- Reinhard Jung & Bernard Weninger (2015), “Archaeological and environmental impact of the 4.2 ka cal BP event in the central and eastern Mediterranean”, Harald Meller, Helge Wolfgang Arz, Reinhard Jung & Roberto Risch (επιμ.), *2200 BC - A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old world? 7th Archaeological Conference of Central Germany October 23-26, 2014, in Halle (Saale)* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 12.1), Halle, 205-234.
- Simon Jusseret (2017), “Archaeoseismological research on Minoan Crete: past and present”, Simon Jusseret & Manuel Sintubin (επιμ.), *Minoan Earthquakes: Breaking the Myth through Interdisciplinarity* (Studies in Archaeological Sciences 5), Leuven, 223-247.
- Simon Jusseret, Charlotte Langohr & Manuel Sintubin (2013), “L’archéosismologie: un cadre conceptuel pour l’évaluation de l’origine sismique des couches de destruction archéologiques”, Jan Driessen (επιμ.), *Destruction: Archaeological, Philological and Historical Perspectives*, Louvain-la-Neuve, 183-202.
- David Kaniewski, Elise Van Campo, Karel Van Lerberghe, Tom Boiy, Klaas Vansteenhuyse, Greta Jans, Karin Nys, Harvey Weiss, Christophe Morhange, Thierry Otto & Joachim Bretschneider (2011), “The Sea Peoples, from Cuneiform Tablets to Carbon Dating”, *Plos One* 6:6, 1-7 e202232.
- Tim A. Kohler & Michael E. Smith (επιμ.) (2018), *Ten Thousand Years of Inequality. The Archaeology of Wealth Differences*, Tucson.
- Igor Kreimerman (2017a), “A Typology for Destruction Layers: The Late Bronze Age Southern Levant

- as a Case Study", Tim Cunningham & Jan Driessen (επιμ.), *Crisis to Collapse: The Archaeology of Social Breakdown* (Aegis 11), Louvain-la-Neuve, 173-203.
- Igor Kreimerman (2017b), "Skeletons in Bronze and Iron Age Destruction Contexts in the Southern Levant: What Do They Mean?", *West & East* 2, 13-30.
- Igor Kreimerman (2020), "After the flames died down: defeat, destruction, and forced abandonment in the Bronze and Iron Age Levant", Katharina Streit & Marianne Grohmann (επιμ.), *Culture of Defeat. Submission in Written Sources and the Archaeological Record* (Gorgias Studies in the Ancient Near East 16), Piscataway, NJ, 229-260.
- Igor Kreimerman & Ruth Shahack-Gros (2019), "Understanding conflagration of one-story mud-brick structures: an experimental approach", *Archaeological and Anthropological Sciences* 11.1, 2911-2928.
- Olga Krzyszkowska (2019), "Changing perceptions of the past: the role of antique seals in Minoan Crete", Elisabetta Borgna, Ilaria Caloi, Felipe M. Carinci & Robert Laffineur (επιμ.), *MNHMH/MNEME: Past and Memory in the Aegean Bronze Age* (Aegaeum 43), Liège & Leuven, 487-496.
- Charlotte Langohr (2009), *PERIFEREIA. Étude régionale de la Crète aux Minoen Récent II-III B (1450-1200 av. J.-C.)* (Aegis 3), Louvain-la-Neuve.
- Vincenzo La Rosa (2011), "Ένας ή δύο σεισμοί για την τελική καταστροφή του Πρώτου Ανακτόρου της Φαιστού;", Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Ελένη Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Χανιά, 461-476.
- John W. Lee (2001), "Urban combat at Olynthos, 348 BC", P. M. W. Freeman & A. Pollard (επιμ.), *Fields of Conflict: Progress and Prospect in Battlefield Archaeology* (BAR IS 958), London, 11-22.
- Alexander MacGillivray, Jan Driessen & Hugh Sackett (2000), *The Palaikastro Kouros. A Minoan Chryselephantine Statuette and Its Aegean Bronze Age Context* (with contributions by C. V. Crowther, P. Harrison, S. A. Hemingway, R. B. Koehl, M. S. Moak, A. Moraïtu, J. Musgrave, A. Nikakis, S. E. Thorne, J. Weingarten) (BSA Studies 6), London.
- Tina McGeorge (1984), "Έγκλημα στην Υστερομινωική ΙΙΙ περίοδο", *Αρχαιολογία* 11, 11-16.
- Tina McGeorge (2011), "Trauma, Surgery and Prehistoric Events", Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Ελένη Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Χανιά, 347-361.
- Tina McGeorge (2013), "Intramural Infant Burials in the Aegean Bronze Age: Reflections on Symbolism and Eschatology with particular reference to Crete", Olivier Henry (επιμ.), *Le Mort dans la Ville. Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l'Age du Bronze à l'époque romaine*, Istanbul, 1-20.
- Augusta McMahon, Arkadiusz Soltysiak & Jill Weber (2011), "Late Chalcolithic mass graves at Tell Brak, Syria, and violent conflict during the growth of early city-states", *Journal of Field Archaeology* 36.3, 201-220.
- Luigi Mariani (1896), "Antichità cretesi", *Monumenti Antichi* 6, 155-348.
- R. Migliani, J.-B. Meynard, J.-M. Milleliri, C. Verret & C. Rapp (2014), "Histoire de la lutte contre le paludisme dans l'armée française: de l'Algérie à l'Armée d'Orient pendant la Première Guerre mondiale", *Médecine et Santé Tropicales* 24 (4), 349-361. doi:10.1684/mst.2014.0411.
- Barry Molloy (2012), "Martial Minoans? War as social process, practice and event in Bronze Age Crete", *BSA* 107, 87-142.
- Barry Molloy (2013), "Malice in Wonderland: The Role of Warfare in 'Minoan' Society", Stephen O'Brien & Daniel Boatright (επιμ.), *Warfare and Society in the Ancient Eastern Mediterranean. Papers arising from a colloquium held at the University of Liverpool, 13th June 2008* (BAR-IS 2583), Oxford, 59-70.
- Nicoletta Momigliano (2020), *In Search of the Labyrinth. The Cultural Legacy of Minoan Crete*, London.

- Jenny Moody (2014), "Prehistoric and Historic Climate and Weather in (East) Crete", Barry Molloy & Chloé Duckworth (επιμ.), *A Cretan Landscape through Time: Priniatikos Pyrgos and Environs* (BAR-IS 2634), London, 23-30.
- Jonathan Musgrave, Richard Neave, John Prag, Efi Sakellarakis & Jannis Sakellarakis (1994), "The Priest & Priestess from Archanes-Anemospilia: Reconstructing Minoan Faces", *BSA* 89, 89-100.
- Ειρήνη Νικολακοπούλου (2003), "Ακρωτήρι Θήρας. Η Πόλη σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης", Andreas Vlachopoulos & Kiki Birtcha (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, Athens, 554-573.
- Krzysztof Nowicki (2018), "The Late 13th c. BCE Crisis in the East Mediterranean: Why the case of Crete matters?", Jan Driessen (επιμ.), *An Archaeology of Forced Migration: Crisis-induced mobility and the Collapse of the 13th c. BCE Eastern Mediterranean* (Aegis 15), Louvain-la-Neuve, 117-148.
- Amos Nur & Eric H. Cline (2000), "Poseidon's Horses: Plate Tectonics and Earthquake Storms in the Late Bronze Age Aegean and Eastern Mediterranean", *JAS* 27.1, 43-64.
- Διαμαντής Παναγιωτόπουλος & Άγγελος Χανιώτης (2004), "Αθλητισμός και αθλητικοί αγώνες στην αρχαία Κρήτη", Nikos M. Gigourtakis (επιμ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο: ιστορία, αρχαιολογία, λογοτεχνία, κοινωνία, Ηράκλειο*, 77-101.
- Alan Peatfield (2008), "Minoan and Mycenaean Warfare", Philip De Souza (επιμ.), *The Ancient World at War: A Global History*, London, 87-99.
- John D. S. Pendlebury (1939), *The Archaeology of Crete*, London.
- Paula Perlman (2005), "Imagining Crete", Herman Mogans Hansen (επιμ.), *The Imaginary Polis: Symposium, January 7-10, 2004 (Acts of the Copenhagen Polis Centre 7)*, Copenhagen, 282-334.
- Luigi Pernier (1900), "Lavori eseguiti a Phaestos dalla Missione archeologico italiana nel 1900", *Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei* IX, 631-644.
- Lefteris Platon (2022), "Kephali Chondros, Viannos: The Post-Neopalatial Settlement", Anna Lucia D'Agata, Luca Girella, Eleni Papadopoulou & Davide G. Aquini (επιμ.), *One State, Many Worlds. Crete in the Late Minoan II-III A2 Early Period*, Rome, 81-292.
- Victor Raulin (1865), *Description physique et naturelle de l'île de Crète*, I. (Elibron Classics 2005).
- Paul Rehak (1995), "The Use and Destruction of Minoan Stone Bull's Head Rhyta", Robert Laffineur & Wolf-Dietrich Niemeier (επιμ.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference (Aegaeum 12)*, Liège & Austin, 435-460.
- Gaspard Roux (1829), *L'Armée française en Morée pendant la Campagne de 1828*, Paris, διαθέσιμο στο https://books.google.gr/books?id=4E8eT8FjufUC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
- Vasif Şahoğlu, Johannes Sterba, Timor Katz & Beverly Goodman-Tschernov (2021), "Volcanic ash, victims, and tsunami debris from the Late Bronze Age Thera eruption discovered at Çeşme-Bağlararası (Turkey)", *PNAS* 119 (1), e2114213118.
- Jannis Sakellarakis & Efi Sakellarakis (1981), "Drama of Death in a Minoan Temple", *National Geographic* 169, 204-222.
- Dimitri Schilardi (2016), *Koukounaries Paros. The excavations and history of a most ancient Aegean acropolis*, Athens.
- Richard Seager (1909), "Excavations on the Island of Mochlos, Crete, in 1908", *AJA* 13.3, 273-303.
- Joseph W. Shaw & Maria C. Shaw (επιμ.) (1995), *Kommos 1: An Excavation on the South Coast of Crete. The Kommos Region and Houses of the Minoan Town. Part I: The Kommos Region, Ecology, and Minoan Industries*, Princeton.

- Joseph W. Shaw & Maria C. Shaw (επιμ.) (2012), *Kommos IV: The Greek Sanctuary. Part 1: Text, Part 2: Plates*, Princeton.
- Anna Simandiraki-Grimshaw & Fay Stevens (2013), "Destroying the Snake Goddesses: A re-examination of figurine fragmentation at the Temple Repositories of the Palace of Knossos", Jan Driessen (επιμ.), *Destruction: Archaeological, Philological and Historical Perspectives*, Louvain-la-Neuve, 153-170.
- Jeffrey S. Soles (2001), "Reverence for Dead Ancestors in Prehistoric Crete", Robert Laffineur and Robin Hägg (επιμ.), *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000 (Aegaeum 22)*, Liège & Austin, 229-236.
- Jeffrey S. Soles (2010), "Evidence for ancestor worship in Minoan Crete: new finds from Mochlos", Olga Krzyszkowska (επιμ.), *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren (BSA Studies 18)*, London, 331-338.
- Jeffrey S. Soles & Kostis Davaras (1989), "Excavations at Mochlos, 1989", *Hesperia* 91: 4, 412-445.
- Jeffrey S. Soles, Floyd W. McCoy & Rhonda Suka (2017), "Evidence for three earthquakes at Mochlos in the Neopalatial period, c. 1700-1430 BC", Simon Jusseret & Manuel Sintubin (επιμ.), *Minoan Earthquakes: Breaking the Myth through Interdisciplinary (Studies in Archaeological Sciences 5)*, Leuven, 307-325.
- Chester G. Starr (1984), "Minoan Flower Lovers", Robin Hägg & Nano Marinatos (επιμ.), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality. Proceedings of the 3rd International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June, 1982 (ActaAth 4°, 32)*, Göteborg, 9-12.
- Sevi Triantaphyllou (2010), "Analysis of the Human Bones", Andonis Vasilakis & Keith Branigan, *Moni Odigitria. A Prepalatial Cemetery and Its Environs in the Asterousia, Southern Crete (Prehistory Monographs 30)*, Philadelphia, 229-248.
- Metaxia Tsiropoulou (1990), "Νέα στοιχεία για τη Μινωική κατοίκηση στην περιοχή της πόλης της Σητείας", *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1986*, Χανιά, 305-321.
- Metaxia Tsiropoulou (1991), "Recenti scoperte di epoca minoica nel golfo di Sitia", *Seminari CNRS 1990*, Rome, 105-121.
- A. A. Tsonis, Kyle L. Swanson, G. Sugihara & P. A. Tsonis (2010), "Climate change and the demise of Minoan Civilization", *Climate of the Past* 6, 525-530.
- Andreas G. Vlachopoulos & Xenia Charalambidou (2020), "Naxos and the Cyclades", Irene S. Lemos & Antonis Kotsonas (επιμ.), *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Oxford, 1007-1027.
- Maria Vlazaki-Andreadaki (2015), "Sacrifices in LM IIIB: Early Kydonia Palatial Centre", *Pasiphae* 9, 27-42.
- Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (1998), "Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χανίων. Χανιά. Οδός Κανεβάρο", *ΑΔ* 58 (1998), *Χρονικά*, Β3, 856-858.
- Shelagh Wall, Jonathan Musgrave & Peter Warren (1986), "Human Bones from a Late Minoan IB House at Knossos", *BSA* 81, 333-388.
- Peter Warren (1984), "The Place of Crete in the Thalassocracy of Minos", Robin Hägg & Nano Marinatos (επιμ.), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality. Proceedings of the 3rd International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June, 1982 (ActaAth 4°, 32)*, Göteborg, 39-44.
- Peter Warren (2015), "Human Sacrifice in Minoan (Bronze Age) Crete", *Pasiphae* 9, 171-180.
- Helène Whittaker (2015), "Symbolic Aspects of Warfare in Minoan Crete", Geoff Lee, Helène Whittaker & Graham Wrightson (επιμ.), *Ancient Warfare: Introducing Current Research*, Newcastle upon Tyne, 1-13.

- Helène Whittaker (2022), “The Palaikastro Kouros and Iconoclasm in the Wider Mediterranean Area”, *European Review*, 1-8.
- Judith Weingarten (1999), “War Scenes and Ruler Iconography in a Golden Age: Some Lessons on Missing Minoan Themes from the United Provinces (17th c A.D.)”, Robert Laffineur (επιμ.), *POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée á l’âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14-17 avril 1998* (*Aegaeum* 19), Liège & Austin, 347-357.
- Malcolm Wiener (2016), “Aegean Warfare at the Opening of the Late Bronze Age in Image and Reality”, Eva Alram-Stern, Fritz Blakolmer, Sigrid Deger-Jalkotzy, Robert Laffineur & Jörg Weilhartner (επιμ.), *Metaphysis: Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 15th International Aegean Conference, University of Vienna, 22-25 April 2014* (*Aegaeum* 39), Leuven & Liège, 139-146.
- Timothy C. Winegard (2019), *The Mosquito. A Human History of our Deadliest Predator*, Melbourne.
- Todd Whitelaw (2022), “Knossos during LM II-III B: Dynamism and Development”, Anna Lucia D’Agata, Luca Girella, Eleni Papadopoulou & Davide G. Aquini (επιμ.), *One State, Many Worlds. Crete in the Late Minoan II-III A2 Early Period* (*SMEA NS Sup. 2*), Rome, 35-70.
- Vera Zanoni (2011), *Out of Place: Human Skeletal Remains from Non-Funerary Contexts. Northern Italy during the 1st Millennium BC* (*BAR IS 2306*), London.